

4 September 1957 (nşr. H. Franke), Wiesbaden 1959, s. 279-288; M. Şefik Gurbâl, *el-Mevsû'atü'l-'Arabîyyetü'l-müessere*, Beyrut 1987, tür.yer.; İzzet Yâsîn Ebû Heybe, *el-Mahfû'âtü'l-'Arabîyye, fehârisühâ ve fehresetühâ ve mevâtinühâ*, [baskı yeri yok] 1989 (el-Hey'e-tü'l-âmme li'l-kitâb), tür.yer.; Abdullah eş-Şerîf, "Merâkizü't-tûrâs fi'l-va'tânî'l-'Arabî", *Mecelletü'l-veşâ'îkî'l-mahfû'ât*, II/2, Trablus 1987, s. 275-281; *MMMA* (Kahire), XL/1 (1417/1996), tür.yer (enstitünün 50. kuruluş yıldönümü kongre tebliğleri).

MUHAMMED HARB

MAHFİL

(المحفل)

İslâm mimarisinin dinî yapılarında özel kullanımları olan mekân birimleri verilen ad.

İslâm mâbedlerinde halifelerin, hükümdarların veya bu iki niteliği şahsında birleştiren devlet başkanlarının maiyetleriyle birlikte namaz kılmasına tahsis edilen birimler **maksûre** veya **mahfil** olarak adlandırılmıştır. Aslında İslâm dininin özüne ters düşen ve gerek Asr-ı saâdet'te gerekse ilk üç halifenin zamanında görülme-yen bu uygulamanın ikinci halife Hz. Ömer'in camide şehid edilmesi üzerine emîrû'l-mü'mininin hayatını güvenlik altına almak için başlatıldığı, ilk defa üçüncü halife Hz. Osman'ın Medine'deki Mes-cid-i Nebevî'de maksûre olarak adlandırılan, zemini yükseltilmiş ve çevresi kuşatılmış bir mahalde namaz kılmayı âdet edindiği bilinmektedir. Dört halife döneminin sona ermesi ve Emevîler'in saltanat kurumunu ihdas ederek hilâfetle birleştirmeleriyle iyice güçlenen bu gelenek, Emevîler'in ardından İslâm dünyasında hâkimiyet kuran diğer hânedanlarca da devam ettirilmiştir.

Anadolu Türk mimarisinde mahfil uygulamasının erken örneği Divriği Kale Camii'nde görülmektedir (576/1180-81). Batı duvarının kuzey ucunda yer alan ve zeminden yüksek tutulmuş olan sivri kemerli kapı açıklığı yapının içinde bu yönde ahşap bir mahfilin varlığına işaret etmektedir. Niğde Alâeddin Camii'nde (620/1223) kuzey yönde minarenin hemen yanında yer alan kapının içeride ahşap hatıllı mahfile açıldığı anlaşılmaktadır. Anadolu'da bu geleneğe bağlanan ve özgün biçimiyle günümüze ulaşan en eski örnek Divriği Ulucamii'ndedir (626/1229). Fevkanî ve ahşap olan bu mahfil bağımsız bir girişle donatılmış olup harimin güneydoğu köşesinde yer almaktadır. Anadolu'da Selçuklu Devleti'nin zayıflamasına

paralel olarak tarih sahnesine çıkan beyliklerin hükümdarları tarafından yaptırılan camilerde de mahfil geleneği devam eder. Beylikler döneminin en eski örneği, Eşrefoğulları'nın merkezi olan Beyşehir'deki Eşrefoğlu Camii'nin (698/1299) güneybatı köşesinde teşhis edilir. Söz konusu mahfil batı cephesinde bulunan bir kapıya sahiptir. Ancak bu kapıdan doğrudan mahfile geçilmemekte, harime girildikten sonra sağda duvara yaslanan ahşap merdivenle mahfile ulaşılmaktadır. Mahfil fevkanî olarak tasarlanmış, duvarlara ve çatıyı destekleyen ahşap dikmele-re oturan döşemesi, caminin bezemesiyle uyum gösteren geometrik şebekeli ahşap korkuluklarla kuşatılmıştır. XIII. yüzyıla ait her iki örnek de cami içindeki konumları ve tasarımlarının ana hatlarıyla Osmanlı döneminin hünkâr mahfillerine öncülük etmiştir.

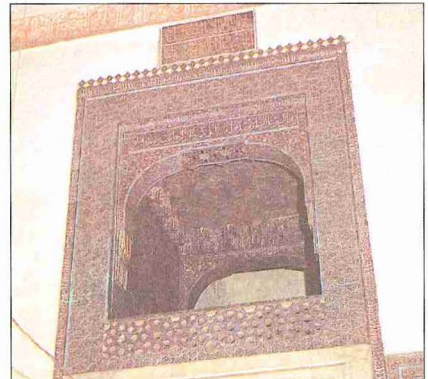
İlhanlı Devleti'nin çöküşü ve Anadolu'da bu devletin enkazı üzerinde Eretnaoğlu Devleti'nin kuruluşu sırasında yaptırılan Niğde Sungur Bey Camii'nde (736/1335-36) harimin kuzey duvarı, tonozları taşıyan kemerlerin üzengi hizasından itibaren inceltilerek geriye (kuzeye) çekilmiş, kemerlerin oturduğu pâyelerin arasında kalan üç adet dikdörtgen planlı alan mahfil birimleri olarak değerlendirilmiştir. Bunlardan kuzeydoğudaki birim bağımsız bir girişle donatılmış olan hükümdar mahfilidir. Kuzey cephesinin solunda (doğusunda) bu mahfile ait dikdörtgen açıklıklı küçük giriş bulunur. Yüksekte kalan mahfil kapısı sonradan örülerek kapatılmış, duvara ankastre olan merdiven de tıraşlanmıştır.

Beylikler dönemine ait başka camilerde de bu tür mahfillerin tasarlandığı, ancak sonradan beyliklerin Osmanlı Devleti'ne katılması üzerine işlevlerini yitirip ortadan kalktıklarına ilişkin bazı izler teşhis edilmektedir. Meselâ Karamanoğlu Beyliği yapılarından olan ve yirmi beş adet dikdörtgen birimden meydana gelen Ak-saray Ulucamii'nde (811/1408-1409) güneybatı köşesindeki birimde dikkati çeken bazı mimari ayrıntılar burasının zamanında hükümdar mahfil olarak tasarlanmış olabileceğine işaret eder. Söz konusu birimin batı duvarında cepheden bakıldığında diğer tepe pencerelerinden daha büyük, aslında kapı olduğu anlaşılan bir açıklık bulunmakta, içeride bu açıklığın eşik hizasında, bugün mevcut olmayan bir ahşap katın kirişlerinin oturacağı konsol dizisi yer almaktadır.

Osmanlı mimarisi terminolojisinde "hünkâr mahfil" veya "mahfil-i hümayûn" olarak adlandırılan bu birimler padişahların cuma ve bayram namazlarını, ayrıca kandil gecelerinde yatısı namazlarını bulundukları şehirde selâtin camilerinden birinde eda etmeleri söz konusu olduğundan daha ziyade Osmanlı başşehirlerindeki camilerde görülmekte, özellikle Edirne ve İstanbul'daki cami mimarisinin önemli bir parçasını oluşturmaktadır. Osmanlı camileri içinde hünkâr mahfiline sahip olduğu kesin olarak bilinen en eski tarihli yapı Bursa'da Çelebi Sultan Mehmed'in yaptırdığı Yeşilcamii'dir (822/1419). Yoğun çini bezemesiyle dikkati çeken hünkâr mahfil yapının kuzeyinde üst katın ekseninde yer almakta, zemin kattaki giriş eyvanının üstüne oturan ve loca görünümü arzeden bu mekân bir Bursa kemeriyle harime açılmaktadır. Hünkâr mahfilini arkadan ve yanlardan kuşatan, hükümdarın maiyetiyle harem halkına mahsus olduğu anlaşılan toplam beş adet birim kendi türünün ilk örneği olan bir hünkâr kasrı meydana getirir. Yeşilcamii'deki bu düzenlemeye, hünkâr kasırlarının giderek önem kazandığı ve büyüdüğü XIX. yüzyıldan itibaren İstanbul camilerinde tekrar dönülmüş olması dikkat çekicidir.

İstanbul'da Fâtih Sultan Mehmed dönemine (1451-1481) ait hünkâr mahfilleri ortadan kalkmış bulunduğundan Osmanlı mimarisi tarihinde Bursa Yeşilcamii'dekinden sonra bilinen en eski hünkâr mahfil Edirne'deki Beyazıt Camii'nde (893/1488) yer almaktadır. Daha sonra İstanbul camilerinde teşhis edi-

Bursa Yeşilcamii'nin hünkâr mahfil

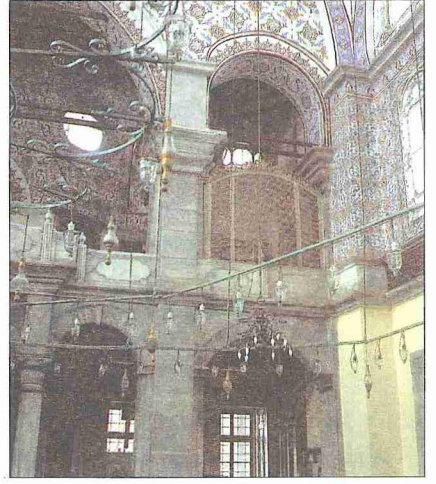
lecek örneklerin prototipini oluşturan bu mahfil harimin güneydoğu köşesinde yer almakta ve sütunların taşıdığı sivri kemerlere oturmaktadır. Doğu cephesinde bağımsız bir girişi olan mahfil minber korkuluklarının eşi olan, geometrik şebekeli mermer korkuluklarla donatılmıştır.

İstanbul'daki selâtin camilerinde, özgün biçimiyle günümüze ulaşabilmiş ilk hünkâr mahfili Beyazıt (II.) Camii'ndedir (911/1505). Harimin güneybatı köşesinde (mihrabın sağında) yer alan fevkanî hünkâr mahfili sütunlara oturan lentolarla taşınmaktadır. İstanbul'da ve Edirne'de daha sonra inşa edilen selâtin camilerindeki hünkâr mahfillerinin çoğunda teşhis edilen özellikler şöylece sıralanabilir: İstisnasız hepsi fevkanî konumda olan hünkâr mahfilleri ekseriyetle harimin güneybatı ve güneydoğu köşesinde, yani mihrabın sağında veya solunda bulunmakta, sütunlara oturan lentolarla veya kemerlerle taşınmakta ve korkuluklarla kuşatılmaktadır. Sütun başlıklarının, kemerlerin ve korkulukların ayrıntıları ait oldukları dönemin mimari zevkine göre değişiklik arzeder. Klasik üslûpta olan camilerin mahfillerinde mukarnaslı başlıklar, sivri kemerler, korkuluklarda çoğunlukla geometrik taksimat, bazan da rûmîli geçmeler kullanılmış, Osmanlı barok üslûbunu yansıtan camilerin mahfillerinde ise bu üslûba özgü kıvrımlı hatlardan oluşan ayrıntılar tercih edilmiş, hemen daima hünkâr mahfilinin mimari öğeleri ve bezeme ayrıntıları camiyle bir üslûp bütünlüğü içinde ele alınmıştır. Ancak klasik üslûptaki bazı örneklerde, mermer şebekelerin üzerine sonradan barok üslûpta madenî şebekelerin veya ahşap kafeslerin oturtulmuş olduğu görülür. Bütün hünkâr mahfilleri cemaatin kullandığı girişlerden ayrı bağımsız bir girişle donatılmış, eğer camide bir hünkâr kasrı varsa bu bölümle aralarında doğrudan bağlantı kurulmuştur. Girişler harimin yan cep-

helerinden birinde yer almakta, genellikle duvar pâyelerinin arasına yerleştirilen bir revakla donatılmaktadır. Duvarlarda kalem işi veya çini bezemeye yer verilmiştir. İlk Sultan Ahmed Camii'nin hünkâr mahfilinde olmak üzere XVII ve XVIII. yüzyıllara ait olanların çoğunda küçük mihraplar tasarlanmıştır. Bu arada Edirne Selimiye Camii ile Sultan Ahmed Camii'nin hünkâr mahfillerinde mihrap duvarı içine yerleştirilmiş olan ve tarikat yapılarındaki halvethâneleri andıran itikâf hücrelerinin varlığı bânilerin tasavvufa duydukları yakınlıkla anlam kazanmaktadır.

Bu özelliklerin gözlemlendiği hünkâr mahfillerini barındıran camileri inşa tarihlerine göre şu şekilde sıralayarak mahfillerin konumlarını ve taşıyıcı sistemlerini belirtmek mümkündür: Sultan Selim Camii'nde (928/1522) mihrabın solunda ve lentolu; Şehzade Camii (955/1548), Süleymaniye Camii (964/1557), Edirne Selimiye Camii (982/1574-75), Sultan Ahmed Camii (1025/1616), Yenice Camii (1073/1663), Yeni Vâlide Camii (1122/1710), Nuruosmaniye Camii (1169/1755) ve Fâtih Camii'nde (1185/1771) mihrabın solunda ve kemerli; Eyüp Sultan Camii'nde (1800) mihrabın sağında ve kemerli. Bu arada özgün hünkâr mahfili içeren nâdir vezir yapılarından olan Hekimoğlu Ali Paşa Camii'nde (1147/1734) bu birim, yarım kubbeye örtülü mihrap girişinin solundaki duvarda barok üslûbunda küçük bir ahşap çıkma şeklinde tasarlanmıştır.

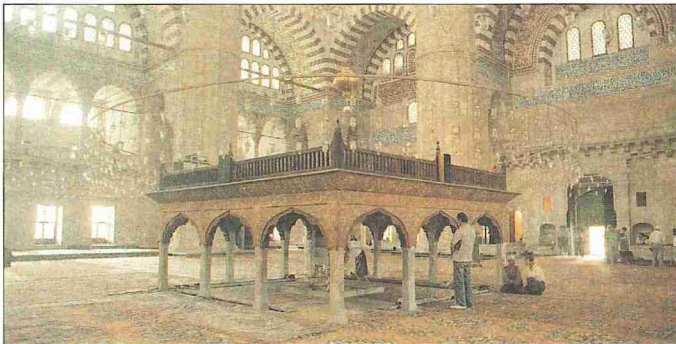
İlk olarak Sultan Ahmed Camii'nde ortaya çıkan ve hünkâr mahfilinin gerisinde yer alan hünkâr kasırlarının XVIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren büyümeye başladığı ve giderek camilerin kuzey (giriş) cephelerini kapladığı, buna paralel olarak da hünkâr mahfillerinin harimin kuzey duvarına alındığı ve çok defa kavisli çıkıntılarla localara dönüştüğü görülür. Ayazma (1174/1760-61), Beylerbeyi (1192/1778), Selimiye (1805), Küçük Mecidiye

Üsküdar Selimiye Camii'nin hünkâr mahfili

(1849), Hırka-i Şerif (1851), Ortaköy (Büyükcami) (1852), Dolmabahçe (1853), Aksaray Pertevniyal Vâlide Sultan (1874) ve Yıldız (Hamidiye) (1885) camilerinde bu türde hünkâr mahfilleri bulunmaktadır. Bu döneme ait iki istisnadan birisini oluşturan Nusretiye Camii'nde (1826) hünkâr mahfili harimin doğu duvarına alınmıştır. Diğer istisnâ örnek Ayasofya'da, Abdülmecid tarafından 1847-1849 yıllarında gerçekleştirilen büyük onarım sırasında Fossati tarafından tasarlanan ve apsisin soluna yerleştirilen neo-Bizans üslûbündaki çokgen planlı hünkâr mahfilidir.

Diğer taraftan XIX. yüzyılda ve özellikle II. Mahmud döneminde birtakım eski tarihli camilere çoğunlukla ahşap olan hünkâr mahfilleri eklenmiştir. Mahmud Paşa Camii ile (867/1463) Atik Vâlide Sultan Camii'nde (990/1582) adı geçen padişah tarafından 1835 civarında yaptırılmış olan ve bu binaların üslûbuyla uyum sağlamayan mahfiller örnek olarak zikredilebilir. Bu arada padişahların uğrağı olan önemli tarikat yapılarının da XIX. yüzyılda hünkâr mahfilleriyle donatıldığı görülür. II. Mahmud döneminden Yenikapı Mevlîhânesi ile Üsküdar'daki Selimiye Tekkesi, Abdülmecid döneminden Galata Mevlîhânesi ile Üsküdar'daki Aziz Mahmud Hüdâi Tekkesi, II. Abdülhamid döneminden Sütlüce'deki Hasîrîzâde Tekkesi ve Yıldız'daki Ertuğrul Tekkesi hünkâr mahfiline sahip tarikat yapılarından birkaçıdır.

Edirne Selimiye Camii'nin müezzin mahfili

Camilerde ve tarikat yapılarında hükümdarlara mahsus bu mahfillerden başka kadınların ve müezzinlerin kullanımına mahsus mahfiller (bk. CAMİ [Mimarî]), ayrıca mevlevîhânelerde âyini icra edenlerin (âyinhanların ve sâzendelerin) yer aldığı mutrip mahfilleri (bk. TEKKE [Mimarî]) gibi, aynı terimle anılan mekân birimleri bulunmaktadır. Anadolu Türk mimarisinde hükümdar mahfilinin yanı sıra diğer mahfillerin teşhis edildiği en erken örneklerden biri Beyşehir Eşrefoğlu Camii'dir. Mihrap eksenine yerleştirilmiş olan dikdörtgen planlı fevkanî müezzin mahfili girişlerle orta sahnı sınırlayan dört ahşap direğe oturtulmuştur. Kuzeydeki kapalı son cemaat yerinin üstü de kadınlar için bir fevkanî mahfil olarak değerlendirilmiş, bütün bu mahfiller şebekeli ahşap korkuluklarla çevrilmiştir. Ayrıca mihrap duvarından itibaren ilk sıradaki direklerin hizasına kadar gelen, harimle hemzemin, ahşap şebekelerle sınırlandırılmış mahfiller de vardır. Bunların devlet ricâli ve ulemâ için tasarlandığı düşünülebilir.

Osmanlı camilerindeki müezzin mahfillerinin hepsi fevkanî konumda olup akustik açısından en uygun yer harimin merkezi olduğu halde mekânın görsel bütünlüğünü parçalamamak için büyük çoğunluğu mihrap taçkapı ekseninin sağına kaydırılmıştır. Edirne'deki Selimiye Camii bu konuda tek istisnayı oluşturur. Ancak gözü rahatsız etmemesi için mahfilin alçak tutulmuş olduğu dikkat çeker. Devâsâ harimin tam merkezine yerleştirilmiş olan kare planlı ahşap müezzin mahfilinin altındaki alanın ortasında sekizgen biçiminde küçük bir havuz bulunur.

Bursa Yeşilcami'de zemin kotunda, giriş eyvanını yanlardan kuşatan ve üst kattaki hünkâr kasrının yan mekânlarının altına isabet eden, duvarları ve tavanları çiniyle kaplı, Bursa kernerli eyvan biçimindeki mahfillerin de ümerâ ve ulemâ sınıflarının ileri gelenleri için tasarlandığı tahmin edilmektedir. Harimi üç yönden (doğu, batı ve kuzey) saran kadınlara mahsus fevkanî mahfillerin Bizans dinî mimarisinden ve özellikle Ayasofya'dan mülhem olduğu anlaşılmaktadır. Tarikat yapılarında âyinleri izlemek isteyen kadınlara mahsus, büyük çoğunluğu fevkanî olan ve genellikle ahşap kafeslerle donatılan mahfillere rastlanır. Âyinlerin icra edildiği yapı bağımsız ise kadınların ulaşımı için erkeklerin kullandığı cümle kapısından ayrı bir giriş tasarlanmakta, âyin

mekânının ikamet birimlerine bitişik olduğu örneklerde haremnden bu mahfille-re geçilmektedir.

BİBLİYOGRAFYA :

İstanbul Yeni Cami ve Hünkâr Kasrı, Ankara, ts. (Vakıflar Genel Müdürlüğü); Muzaffer Sudalı, *Hünkâr Mahfilleri*, İstanbul 1958; Selçuk Batur, "On the Problem of the Late Prayer Hall and Sultan's Lodge in Nineteenth Century Imperial Mosques", *Anadolu Sanatı Araştırmaları*, İstanbul 1970, II, 105-112; Ayda Arel, *Onsekizinci Yüzyıl İstanbul Mimarisinde Batılılaşma Süreci*, İstanbul 1975; Ayşıl Tükel-Yavuz, "Divriği Ulu Camisi Hünkâr Mahfili Tonozu", *Divriği Ulu Camii ve Darüşşifası* (haz. Yılmaz Önge v.dğr.), Ankara 1978, s. 137-154; a.mlf., "The Presence of the Sultan's Mahfil in Pre-Ottoman Anatolian Mosques", *Ars Turcica I. Akten des VI. Internationalen Kongresses für Türkische Kunst*, München 1987, s. 351-361; Sedat Hakkı Eldem, *Türk Evi-Osmanlı Dönemi*, İstanbul 1984, II, 212-230; Aptullah Kuran, "The Evolution of the Sultan's Pavilion in Ottoman Imperial Mosques", *Islamic Art IV: 1990-1991*, New York 1992, s. 281-300; Günkut Akın, "Mimarlık Tarihinde Pozitivizmiz Aşma Sorunu ve Osmanlı Merkezi Mekan İkonolojisi Bağlamında Edirne Selimiye Camisi'ndeki Müezzin Mahfili", *Türk Kültüründe Sanat ve Mimari-Klasik Dönem Sanatı ve Mimarlığı Üzerine Denemeler*, İstanbul 1993, s. 1-39; J. Zick-Nissen, "The Choice for Compositions of Tilework in View to the Patron as to the Function of the Room", *Prof. Dr. Şerare Yetkin Anısına Çini Yazıları* (haz. Yıldız Demiriz), İstanbul 1996, s. 201-209; M. Baha Tanman, "Hekimoğlu Ali Paşa Camii'ne İlişkin Bazı Gözlemler", *Prof. Dr. Oktay Aslanapa Armağanı*, İstanbul 1996, s. 253-280; a.mlf., "Edirne Selimiye Camii'nin Hünkâr Mahfilindeki Bazı Ayrıntılardan II. Selim'in ve Mimar Sinan'ın Dünyalarına", *Arkeoloji ve Sanat Tarihi Araştırmaları-Yıldız Demiriz'e Armağan*, İstanbul 2001, s. 151-161; a.mlf., "Hünkâr Kasırları", *DBİst.A*, IV, 100-102; a.mlf., "Hünkâr Mahfilleri", a.e., IV, 104-105.

M. BAHA TANMAN

MAHFİL (Mahfil)

Dinî, ilmî, edebî dergi.

Zilkade 1338 – Ramazan 1344 (Temmuz 1920 – Mart 1926) tarihleri arasında altmış sekiz sayı yayımlanmıştır. Tâhirülmevlevî, Ferid Bey ve Karahisarlı Ahmed Efendi tarafından kurulmuş olmasına rağmen hem para hem yazı yükü büyük oranda sahibi, müdürü ve muharriri görünen Tâhirülmevlevî'nin üzerinde kalmıştır. Derginin adı bazı kaynaklarda *Mahfel* olarak geçmekteyse de (meselâ bk. Hasan Duman, *Arap Harfli Süreli Yayınlar Toplu Kataloğu*, İstanbul 1986, s. 226) onuncu sayısında yayımlanan "Mah-

fel mi Mahfil mi" başlıklı yazıda derginin adının *Mahfil* olduğu belirtilerek konuya açıklık getirilmiştir. Başlık altında kendini "dinî, ilmî, edebî, içtimai mecmûa-i İslâmiyye" olarak tanımlayan dergide bu konulardan başka tarih, intikâd, fen, felsefe, tasavvuf gibi bölüm başlıkları da bulunmaktadır. Yayın politikasını ifade eden, "Yazarın şahsiyeti değil yazının ehemmiyeti nazarıdikkate alınır" ifadesine başlık klîşesi içinde yer verilmiştir.

Tâhirülmevlevî'den (Tâhir Olgun) başka belli başlı yazarları arasında Ferid (Kam), Aksekili Ahmed Hamdi, Suûdülmevlevî, İskilipli Mehmed Âtîf, Mehmed İzzet, Tokadizâde Şekib, Şeyh Abdülbâki (Baykara), Muhiddin Râif (Yengin), Hüseyin Vassâf, Erkân-ı Harbiyye Kaymakamı Miralay Abdurrahman, Bergamalı Cevdet, Reşid Mazhar, Ahmed Remzi (Akyürek), Ödemişli M. Muammer, İhsan Mahvî ve Mazhar Osman (Usman) bulunmaktadır.

Mevlevîşrep bir havanın kendini hissettirdiği *Mahfil*'de Tâhirülmevlevî o ayın dinî aktüalitesinden hareket ederek "Zebh-i İsmâil", "Vakfe-i Arafât", "Rebûlevvel ve Mevlid-i Şerif", "Şa'bânü'l-muazzam, Leyle-i Berâe, Surre-i Hümâyûn, Mahya, Yevm-i Şek", "Ramazân-ı Şerif ve Oruç", "Bayram Namazı", "Yeni Sene ve Hicrî Tarih", "Muharrem ve Matem", "Na't-ı Şerif" gibi başlıklar taşıyan şiirler ve dinî-kültürel hayata ilişkin yazılar yazmıştır. Ferit Kam'ın, *Dârülfünun*'da ver-

Mahfil'in ilk sayısının kapağı

